

HUSREF REDŽIĆ

ARHITEKTONSKA KONZERVACIJA ALADŽA-DŽAMIJE U FOČI

Foču su 1465 g. definitivno zauzeli Turci. Kad je tačno dva vijeka kasnije ovo mjesto posjetio Evlija Čelebija, ono je imalo karakterističnu fizionomiju turskog šehera, sa prizemnim i spratnim stanbenim kućama smještenim u baštama, sa potpunim diferenciranjem stanovanja u mahalama od privređivanja koje se kroz razne zanate i trgovinu odvijalo u čaršiji.

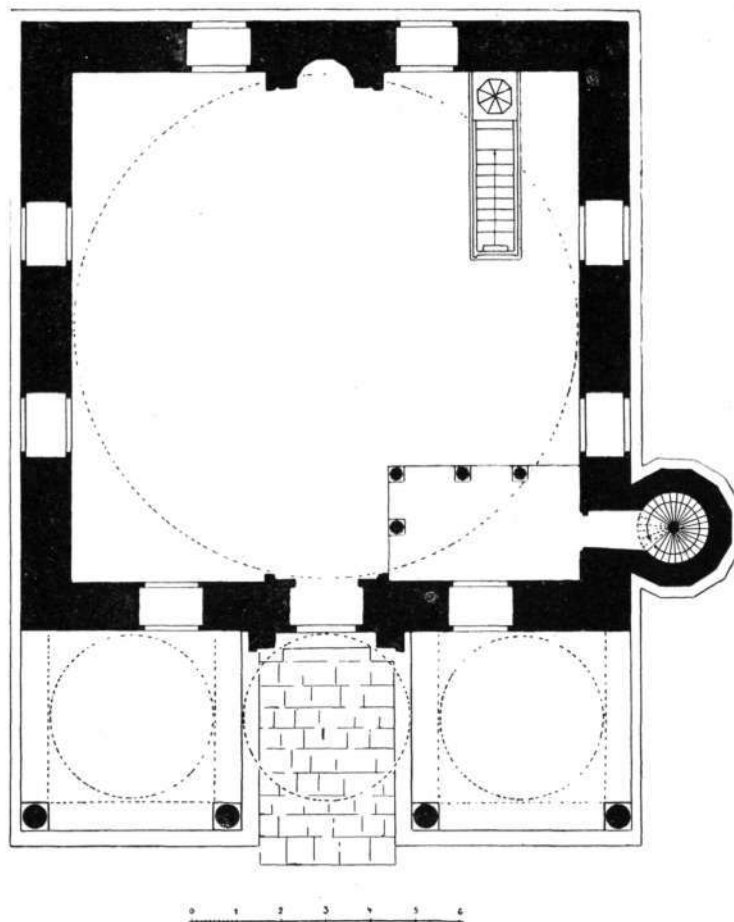
Evlija je u Foči nabrojao 17 džamija koje su ovom šeheru davale najsnažniji pečat. Među njima oduševljeni Evlija posebno ističe Aladža-džamiju, o kojoj između ostalog piše:

»Kad drvenim mostom pređemo na suprotnu stranu onda na vrhu mosta imamo Hasan-pašinu džamiju, koja je po cijelom svijetu poznata pod imenom »Aladža džamija«. To je krasna bogomolja. Ovoj džamiji nema ravne u Bosanskom ejaletu, ni u Zvorničkom sandžaku, ni u gradu Taslidži (Plevlje), a ni drugdje. Njen je graditelj Ramadan-aga, glavni zastupnik (baš halife) starog neimara (Kodža Mimar) Sinana, sina Abdulmennan-agina, glavnog neimara (mimar-baši) sultana Sulejmana. On je uložio svu svoju sposobnost dok je napravio tako krasnu i divnu Aladža-džamiju, kojoj ne može biti ravne. U ovoj džamiji je sa stanovišta arhitekture izraženo toliko sposobnosti, toliko ukusa i finoće i ostvareno toliko ljupkosti, da takvu impresivnost nije ostvario ni jedan raniji neimar na zemaljskoj kugli. Kako je ona ljepša i sjajnija od svih džamija ovog grada, to je ukrasila ovaj grad. Neimar je na zidovima četverougaone osnove napravio, poput plave zdjele, okruglu kupolu (kubbe); ona je uzorna i zaslužuje da se vidi. Minber, mihrab, prozori i galerija mujezina su perforirani (mušebbak) radovi od bijelog mramora poput perforacija (gravura) Fahrije; u svakom tome detalju izražena je neka posebna sposobnost i vještina poput dopuštene mađije. Spolja na sofama nalaze se tri visoke kupole (kubbe), na četiri mramorna stupa bijela kao kristal. Da ne bi snijeg i kiša zasipali veliki džemat na ovim sofama je poredano simetrički dvadeset borovih stupova i od drveta

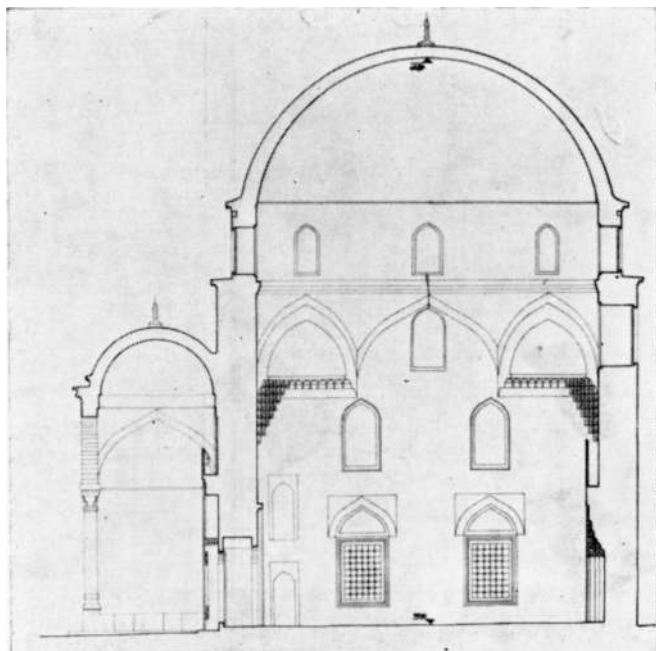
inženjerski napravljena neka vrsta krovnog prepušta (sundurma) tako da onaj koji ga vidi ostaje zapanjen, jer je sav taj prepust izgraviran mrežastim gravurama poput gravura Fahrije».

»Sav jugoistočni zid ove sofe išaran je raznovrsnim šarama ravnim Behzatovu, Manijevu i Šahkulovu kistu.«

»Osnivač ove zadužbine Hasan-paša umro je u Budimu kao budimski defterdar. Njegovo su čisto

Sl. 1 Tlocrt

Sl. 2 Uzdužni presjek

tijelo, prema njegovom testamentu (vasijat), sahranili ovdje, u gradu Foči, u dvorištu ove džamije pod pomenutom email-kupolom. To je i sada svjetao mauzolej. Bog mu se smilovao! To je zaista bio čovjek od ukusa, darežljiv i plemenit, vrijedan, i gostoljubiv, pun divnih osobina kao i Hatem Tai i Džafer Bermeki. Kako on nije žalio blaga, to je neimar Ramadan iz dvadeset i jedne džamije koje je on gradio mogao uzeti po neko iskustvo i vještinu (sana't) i sve ih primjenjivati pri gradnji ove džamije. Uloživši svu svoju sposobnost, on napravi takav božji hram, da mu nema ravna u Rume-lijji (dijar-i Rum).«

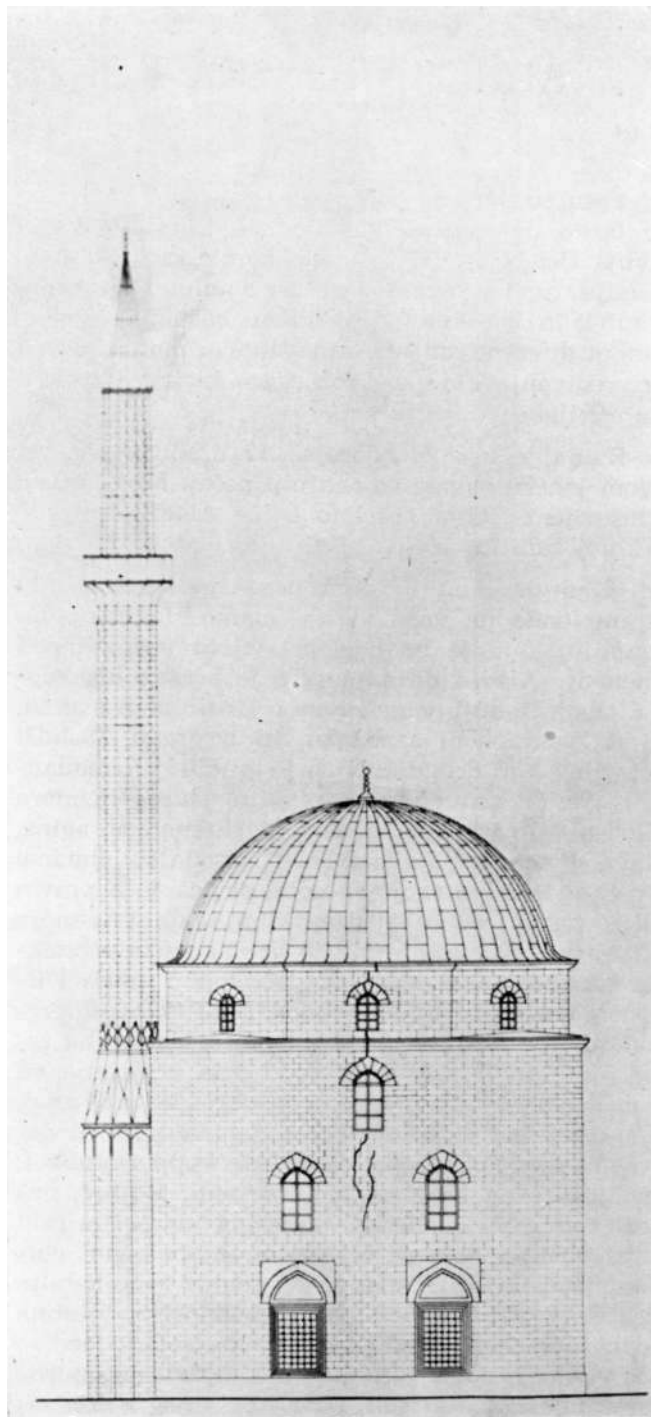
Ovdje je za nas interesantan podatak o graditelju Aladža-džamije. Evlija navodi Ramadan-aga kao njenog graditelja, a na drugom mjestu daje i podatke da je ovaj graditelj prije Aladža bio izgradio 21 džamiju. Iz ovoga se da zaključiti da je za Evliju Ramadan-aga bio poznat neimar iz škole mimar Sinana.

Podaci o Sinanovim saradnicima, arhitektima, koje daje Ahmed Refik navode: mimar Mehmet-agu, mimar Ahmet-agu, mimar Mustafa-agu, mimar Sulejman-agu, mimar Kara Šaban-agu, mimar Hajredin-agu, mimar Muslihudin-agu, mimar Husein Čauša, mimar Horos Memija, mimar Davut-agu, mimar Dalgič Ahmet Čauša i mimar Jusufa. Od ovih su dužnosti glavnog arhitekta carstva poslije Sinanove smrti (1588) vršili: mimar Davut-aga (1588-1598), mimar Dalgič Ahmet Čauš (1598-1903) i mimar Mehmet-aga (1606-1617).

Jedan drugi autor, Ibrahim Koniali, u svom radu »MIMAR KODŽA SINAN« navodi kao Sinanove saradnike: Ali, Alaedin, Ferhat, Kalender, Mehmet, Davut, Omer, Said i Sinan.

Nijedan od ova dva autora ne pominje Ramadan-aga kao mimar Sinanovog suradnika, a Evlija o njemu govori kao o poznatom neimaru.

Aladža-džamija je sagrađena 1550 godine. Te godine je mimar Sinan počeo gradnju džamije Sultana Sulejmana u Carigradu, koja sa džamijom sultan Selima II u Jedrenu predstavlja njegovo remek-djelo i najviši domet turske arhitekture. U to vrijeme je mimar Sinan bio već 11 godina glavni arhitekt carstva sa brojnim učenicima i saradnicima. Posve je vjerovatno da je među njima bio i Ramadan-aga, graditelj Aladža, ali je isto tako poznato da su u to doba svi Sinanovi saradnici bili u sjeni svog velikog učitelja.

Sl. 3 Fasada džamije sa oštećenjima

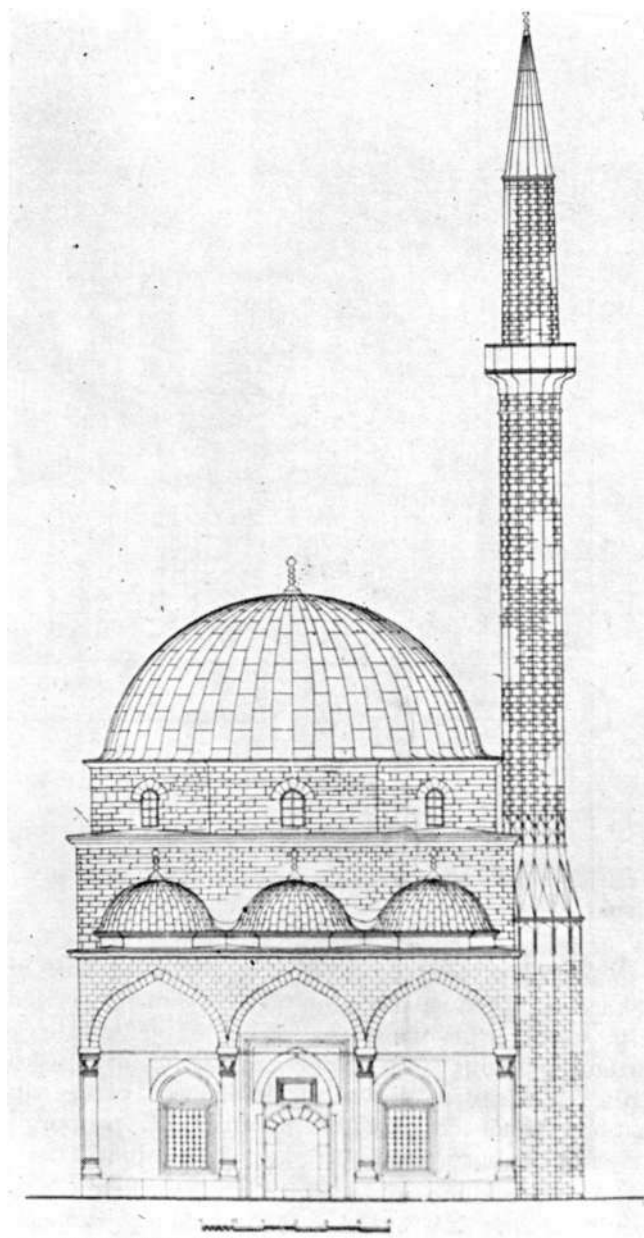
Cijeneći vrijednost graditelja Aladže prema njegovu djelu, možemo tvrditi da se radi o neimaru koji izvanredno pozna sve stilske karakteristike klasičnog doba osmanske arhitekture, počev od primjene lakih i elegantnih proporcija do poznavanja najsitnijih detalja spoljne i unutrašnje dekoracije.

Ako pretpostavimo da su se u Sinanovoj školi svake godine osposobljavali za graditelje svega petorica mladih neimara, onda je kroz njegovu školu za pola vijeka, za koje vrijeme je mimar Sinan bio glavni arhitekt carstva, — prošlo oko 250 arhitekata koji su ovladali vještinom građenja u okviru jednog zrelog arhitektonskog stila.

Ako je neki Sinanov učenik oko 1545 godine imao 25 godina, onda je on u godini Sinanove smrti bio starac od 68 godina. A tek poslije Sinanove smrti stvorena je mogućnost da neko od Sinanovih saradnika postane slavan. Pomenuli smo trojicu Sinanovih učenika koji su ga naslijedili na mjestu glavnog arhitekta. Morajmo vjerovati da su ovo bili najsposobniji Sinanovi učenici. A među mnogobrojnim ostalim saradnicima Sinanovim bio je i Ramadan-aga, kojega Evlija navodi kao poznatog graditelja Aladža-džamije.

U odnosu na veličinu nekih istovremenih carigradskih džamija, Aladža-džamija je malena. To joj niukoliko ne umanjuje umjetničku vrijednost. I mimar Sinan je nekoliko godina prije smrti izgradio Šemsi Ahmet-pašinu džamiju u Skutarima, još manju nego što je Aladža, — umjetnički još vrijedniju.

Poredimo li Aladžu sa drugim jednodjelnim osmanskim džamijama u bilo kojoj pokrajini nekadašnje turske carevine, ona ulazi u red najuspjelijih. Prema njoj treba da određujemo mjesto njenog graditelja mimar Ramadan-age među neimarima Sinanove škole.

Sl. 4 Fasada džamije

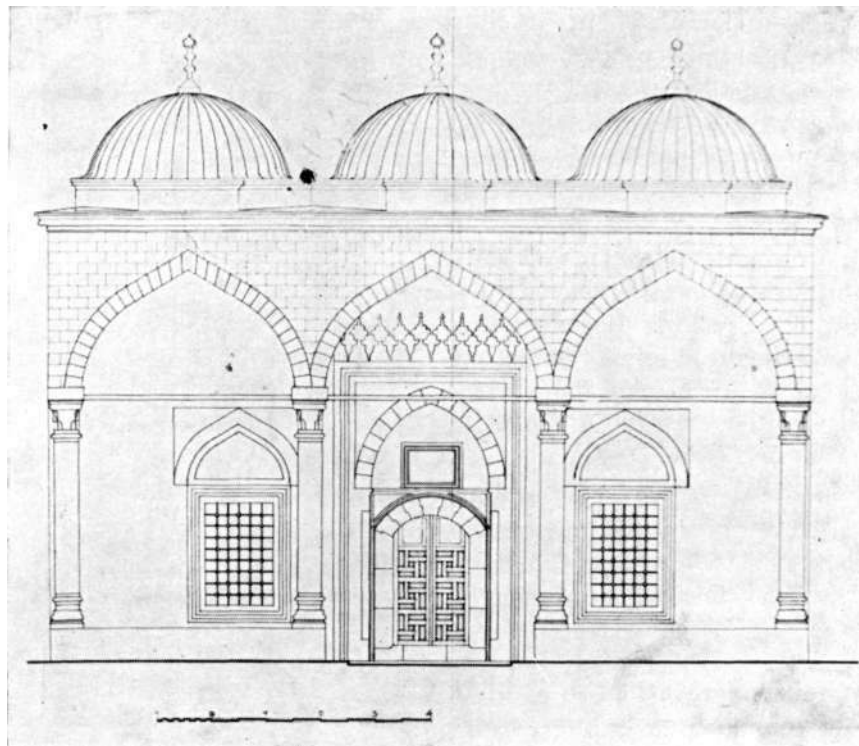
O PROPORCIJAMA ALADŽA-DŽAMIJE

U opisu arhitektonskih vrijednosti Aladža džamije, koji su u GZM 1891 godine objavili Zarzycki, Arndt i Stratimirović, istakli su uspješno proporcionisanje građevine, naročito njene unutrašnjosti. Oni navode kao matematsku osnovu ovog proporcionisanja, brojne odnose veličina »misirskog trougla«. Međutim, ono što oni u prilog ove teze navode negira njihovu postavku. Način na koji oni u donjem dijelu enteriera džamije određuju visinu trougla oduzimajući visinu parapeta donjih prozora i debljinu luka trompi, — posve je isforsiran i neubjedljiv. Bez ikakvog opravdanja smanjujući visinu donjeg dijela, ovi autori utvrđuju proporcije 8:5 za koje tvrde da je to odnos dvi-

ju stranica »misirskog trougla.« Ovo tvrđenje u svom članku o Aladža-džamiji (1943) ponavlja i Alija Bejtć.

Pomenuti brojni odnos se uopšte ne odnosi na pravougli »egipatski trougao« čije su stranice u omjeru 3:4:5. Proporcije 8:5 su proporcije renesansnog »zlatnog reza«, a ne »egipatskog trougla«.

Način proporcionisanja osmanskih džamija zasnovan je na trouglovima i krugovima. Ovaj metod nije cjelini proučen, iako je na nekim primjerima dokazan. Za utvrđivanje pravila proporcionisanja biće potrebno izučavanje proporcij-skih odnosa na većem broju potkupolnih džamija, kako kod nas, tako i u drugim gradovima neka-

Sl. 5 Portal

dašnjeg turskog carstva, naročito u Carigradu i Brusi.

Jednostorna potkupolna džamija gradi se u osmanskoj turskoj školi od prve polovine XIV vijeka sve do druge polovine XIX vijeka. Najvrijednija ostvarenja ovog tipa džamije postignuta su drugoj polovini XVI v. dobu klasičnog osmanskog stila. Variranje glavnih elemenata ovog tipa ustvari znači određivanje međusobnih proporcija trijema, kubusa, tambura, kupole i minareta.

Ako poredimo osmanske džamije s kraja XV i prvih godina XVI vijeka (brusanskog i ranocarigradskog stila) sa onim iz druge polovine XVI vijeka, koji pripadaju klasičnom stilu mimar Sina-

nove škole, — onda generalno možemo uočiti težnju ovih posljednjih za nešto jačim visinskim naglašavanjem cijele građevine. Ovo bi bila i jedna od specifičnosti proporcionisanja džamija mimar Sinanovog doba.

Težnju za elegantnijim proporcijama koje zamjenjuju arhaične i robustnije proporcije ranijeg doba, možemo pratiti i kod bosansko-hercegovačkih potkupolnih džamija. Klasične proporcije blago naglašenog vertikalizma, majstorski su primjenjene kod Aladža-džamije pri određivanju visine trijema, kubusa, tambura i kupole. Velika vitkost i visina minareta još jače naglašava težnju za vertikalnim akcentiranjem čitave arhitektonske mase.

MATERIJALI I NJIHOVA OBRADA

Aladža-džamija je zidana od pravilnih klesanaca sedre, koja dozvoljava veoma dobro i lako obrađivanje. U poređenju sa svim drugim bosanskim džamijama, ovdje je obradi klesanaca za zidanje posvećena najveća pažnja. Umješnost klesara u rezanju sedre za zidanje i kamena krečnjaka za zidanje minareta, te za izradu stupova, portala, mihraba, minbera i mahfila — umnogom je pomogla graditelju ove džamije da ostvari vrijedno umjetničko djelo. Klesari su naročito dobro poznavali stilske elemente rezanog arhitektonskog dekora, što je došlo do izražaja u klesanju kapitela

stupova, stalaktitnog ukrasa u ugaonim nišama, »trampama« i mihrabu, — te u klesanju izvanrednog minbera i mahfila, koji bez sumnje spadaju najljepše kod nas.

Ko su bili ovi klesari, ne znamo. Narodna predaja kaže da je utemeljač Hasana Nazir doveo neimare iz Azije, ali o tome nemamo nikakvih sigurnih podataka. Iz drugih primjera znamo međutim da su i naši domaći klesari, naročito oni koji su dolazili iz Primorja, također dobro poznavali dekorativne elemente osmanskog stila.

UGROŽENOST SPOMENIKA I KONZERVATORSKI RADOVI

Kao i sve druge naše potkupalne džamije i Aladža je imala ispod kupole u tamburu drveni prsten, »hatulu«, koja je imala konstruktivnu zadaću da savlada kose sile, koje se stvaraju u kupoli. Ovaj drveni prsten u tamburu Aladže, vremenom je istruo, pa su oslobođene kose sile rascijepile kupolu od tjemena do vrha prozora na jugoistočnoj strani tambura. Djelovanjem kosih sila raspukao je i čitav jugoistočni zid kubusa. Vertikalna pukotina kontinuirano je išla od tjemena kupole, njenom jugo-istočnom stranom, rascijepila vijenac tambura, zatim prozor na tamburu najviši prozori kubusa, te se nastavila sve do ispod drugoga reda prozora kubusa.

Nema sumnje da je pucanje kupole bilo pospešeno i prodiranjem vode kroz bakarni pokrivač u spojnice u kupoli.

Postojala je mogućnost da se daljnjim djelovanjem kosih sila i vode, kupola ubrzo potpuno sruši. Zbog toga su spasavalački radovi bili neodložni.

Projektom konzervacije bilo je predviđeno:

- a) konstruktivno saniranje kupole, tambura i jugo-istočnog zida kubusa
- b) izvođenje pokrivačkih radova na glavnoj kupoli i trima kupolama na trijemu
- c) odvodnjavanje oko džamije
- d) skidanje maltera sa svih zidova

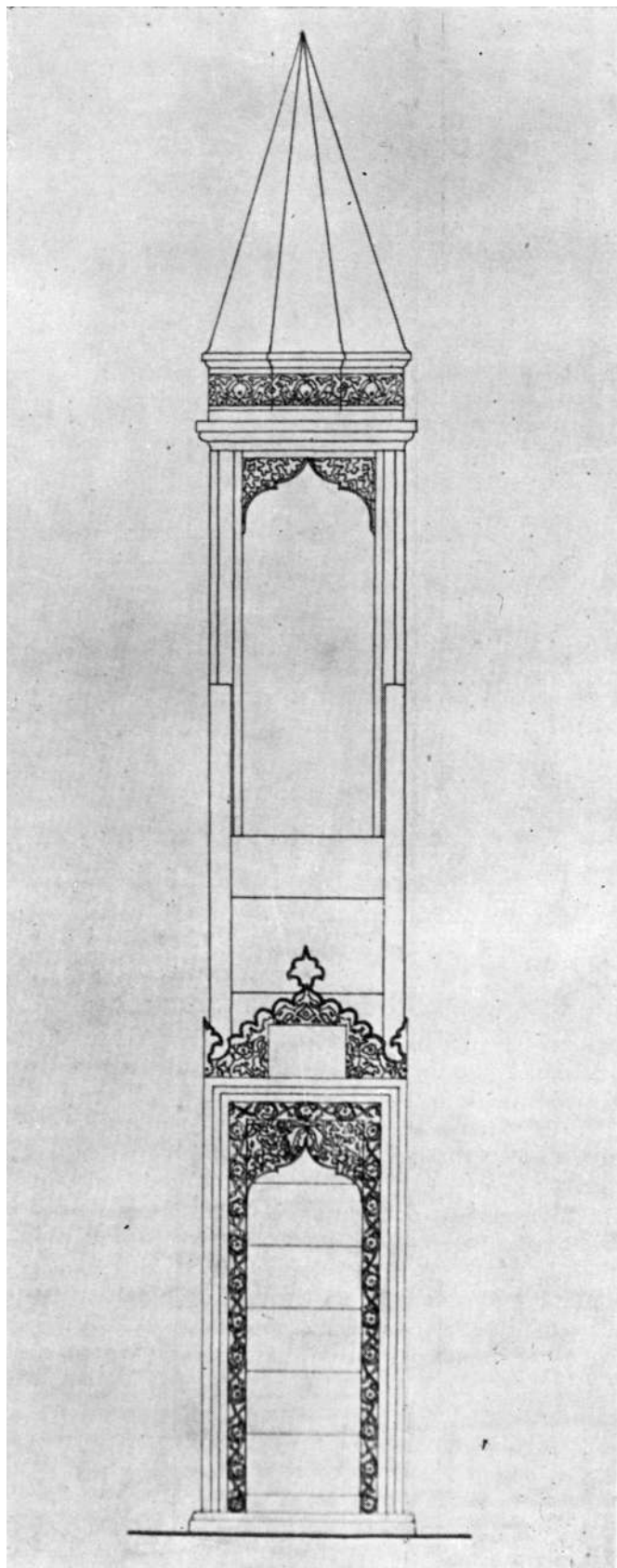
Prihvatanje kosih sila koje nastaju u kupoli i nastoje da razmaknu zidove tambura i kubusa, u projektu konzervacije, obezbjeđeno je ugrađivanjem armirano-betonskog serklaža u podnožju kupole, odnosno pri vrhu tambura. Ovaj serklaž je ubetoniran i spolja sakriven pločama od sedre, čije veličine u potpunosti odgovaraju klesancima, koji su uklonjeni da bi napravili mjesto za serklaž. Nakon postupnog betoniranja serklaža pristupilo se injektiranju kupole cementnim malterom, izmjeni nekih klesanaca i dijela profilisanog vijenca tambura, kao i injektiranju i prezidivanju raspuklog jugoistočnog zida kubusa.

Ovim konstruktivnim zahvatom spomenik je trajno saniran, te ne postoji vjerovatnoća da će se ubuduće pojavljivati bilo kakve pukotine na kupoli, tamburu i kubusu, tim više pošto je vidljivo da je slijeganje temelja išlo posve ravnomjerno, bez ikakvih deformacija.

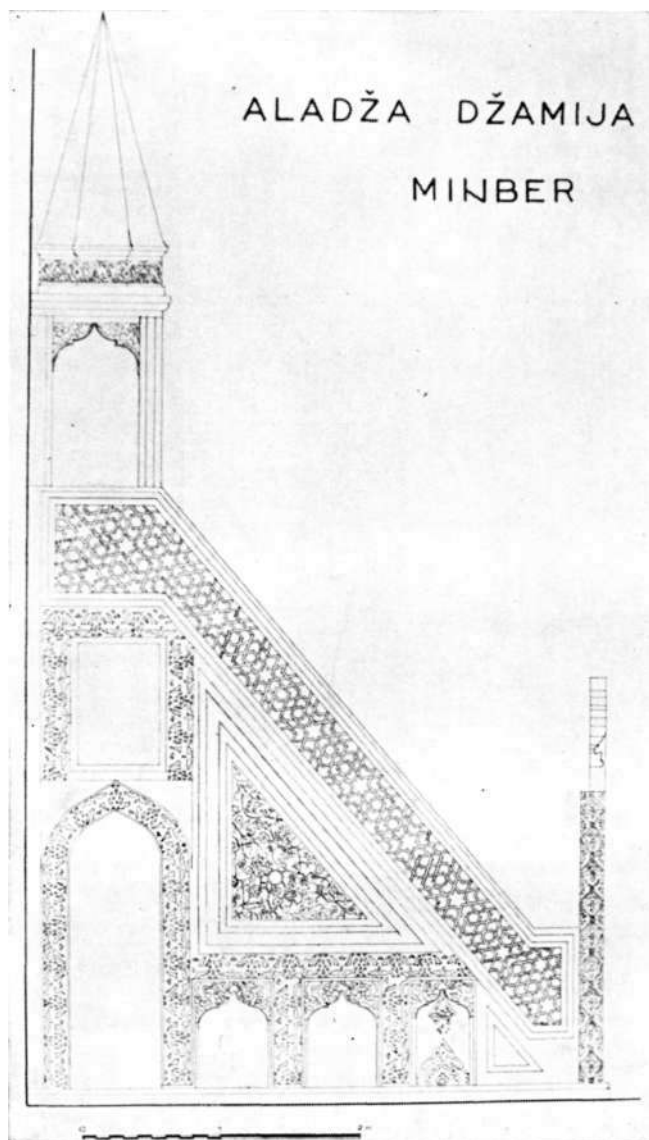
Bakarni pokrivač na glavnoj kupoli je bio oštećen, a djelomično je bio i nestručno postavljen, pa je projektom predviđeno zamjenjivanje svih ovakvih dijelova pokrivača.

Na malim kupolama trijema pokrivač je bio dotrajavao, pa je bilo neophodno potpuno ga izmijeniti.

Oko džamije nije bilo nikakvog vidljivog pločnika, koji bi obezbjeđivao spomenik od kišnice. Zbog toga je postojala opasnost ispiranja tla is-

Sl. 6 Minber

Sl. 7 Minber

pod temelja i njihovog slijeganja, sa svinu negativnim posljedicama. Projektom je predviđena izvedba pločnika oko cijelog objekta i izgradnja uređaja za odvodnjavanje.

U toku rada ispod plitkog sloja humusa, otkriven je originalni prvobitni rigol, načinjen od kaldrme, kao i kanal koji je odvodio vodu od džamije. Manjom popravkom ovog originalnog sistema odvodnjavanja, naš projekat za odvodnjavanje, postao je nepotreban i suvišan.

Obijanjem maltera na raznim dijelovima fasada džamije, utvrdila, samo da je cijela džamija zidana od pomno i pravilno rezanih klesanaca sedre.

Malterisane fasade su umnogom umanjivale vrijednost arhitektonskog izraza spomenika. Nije bilo nikakve sumnje da prvobitno džamija nije bila malterisana, jer u tom slučaju sedra za zidanje ne bi bila obrađivana u ovako pravilnim klesancima. Skidanje maltera sa svih spoljnih površina, osim jugoistočnog zida trijema na kome je sačuvana bo-

gata bojena ornamentika iz vremena građenja Aladža-džamije i na kome se nalaze brojni kaligrafski potpisi putnika koji su posjetili Aladžu, među ovim i potpis Evlije Čelebije, — dalo je spoljnjem izgledu spomenika opet prvobitnu vrijednost,

Arh. Rosić Nedeljko, koji je neposredno rukovodio radovima konzervacije, za prezidivanje i opločenje, obezbjedio je sedru iz kamenoloma kod sela Vikoč, oko 30 km uzvodno uz Čehotinu, a za ploče podova »muljiku«, krečnjak iz Miljevine, — od kojih materijala je građena džamija.

U toku radova grom je rascijepio dio minareta iznad šerefeta i smaknuo krov minareta. Krov je upotpunosti izmjenjen, upotrebljen je samo stari pokrivač, zidani dio je dijelom prezidan i injektiran. Ovo je bio povod da se postavi i kompletna gromobranska instalacija.

Uz džamiju je istovremeno izvršena i konzervacija česme koja se nalazi u kamenoj džamijskoj ogradi.

Svim ovim radovima izvršena je arhitektonska konzervacija samog spomenika. Ali ovim radovima nije dovršen posao oko uređenja čitavog ansambla, koji čini spomenik sa svojom okolinom. U nastavku radova neophodno je prići konzerviranju starih grobova, kojih ima oko 20 i uklanjanju novijih koji su svojim oblicima unijeli potpuni nesklad u ovaj ambijent. Grob Hasan Nazira, osnivača džamije, treba dovesti u prvobitno stanje, kao i turbe njegovog sina Ibrahim-bega, koga je otac pokopao u turbe sagrađeno za sebe.

Sl. 8. Kupola i minaret

Sl. 9 Džamija prije konzervacije

Osim ovih radova, arhitektonska konzervacija mora da obuhvati restauratorsko-konzervatorski zahvat na šadrvanu pred džamijom, kome treba vratiti njegov originalni izgled, kao i na kapiji džamijskog dvorišta.

Džamija sa šadrvanom, turbetom, grobljem, kapijom, ogradom i česmom je jedinstven ambijent, stilski cjelina, — koju kao takvu treba ukomponovati u širi pojas gradskog parka i njegovog arhitektonskog okvira.

La mosquée d'Aladja

Au début l'auteur parle de Ramadanaga qui est cité par Evli Chelebi comme le constructeur de cette mosquée. D'après les valeurs artistiques de cette mosquée son constructeur devait être un architecte notable. Cependant le nom de Ramadanaga n'est pas mentionné parmi les élèves les plus connus de Sinan. Il n'y a pas de doute que le constructeur de la mosquée d'Aladja provient de l'école de mimar Sinan. En continuant l'auteur conteste les affirmations de Zarzycki, d'Arndt et de Stratimirovic qui ont prétendu que cette mosquée a été proportionnée d'après le principe du triangle égyptien. D'après l'auteur le principe de proportionnement de cette mosquée et d'autres

mosquées à coupoles a été fondé sur la rapport géométrique entre les triangles et les cercles. Quant à la mosquée d'Aladja on y peut voir la tendance vers l'hauteur dans toute la construction ce qui correspond au période classique du style ottoman. En fin l'auteur expose son projet de conservation de la mosquée d'Aladja où sont prévus les travaux suivants:

a) la réparation constructive de la coupole, des tambours et du mur sud-est du cube.

b) couvrir la coupole principale et les trois coupoles les de portique.

c) l'enlèvement du mortier sur tous les murs de l'extérieur.